

# Napięcia indyjsko-pakistańskie a ich znaczenie dla Polski

Raport Ośrodka Badań Azji  
Centrum Badań nad Bezpieczeństwem  
Akademii Sztuki Wojennej  
grudzień 2019

---

The India-Pakistan tensions and their implications for Poland

Asia Research Centre  
Center for Security Studies  
War Studies University  
December 2019

---

**Autor:**  
Krzysztof Iwanek

**Data złożenia:**  
20.12.2019

---

Ośrodek Badań Azji  
Centrum Badań nad Bezpieczeństwem  
Akademia Sztuki Wojennej  
al. gen. A. Chruściela „Montera” 103  
00-910 Warszawa

Tel.: 261-814-484  
E-mail: [osrodekbadanazji@akademia.mil.pl](mailto:osrodekbadanazji@akademia.mil.pl)  
Twitter: @osrodekazji

Wszelkie opinie i uwagi na temat publikacji proszę przesyłać na ww. adres e-mail.

---

## Spis treści

Podsumowanie .....	5
1. Kontekst: napięcia indyjsko-pakistańskie w roku 2019 .....	8
2. Wpływ napięć na stosunki Warszawy z Islamabadem i Nowym Delhi .....	9
3. Wpływ napięć na bezpieczeństwo polskich obywateli .....	10
3.1 Zagrożenie atakami terrorystycznymi.....	10
3.2 Możliwość zablokowania przestrzeni powietrznej przez Pakistan .....	14
3.3 Zagrożenie wynikające ze starć w powietrzu, logika eskalacji i kontekst polityczny .....	17
Podziękowania .....	21
English summary .....	22



## Podsumowanie

Niniejszy raport rozpatruje znaczenie niedawnych napięć indyjsko-pakistańskich dla Polski i polskich obywateli. Z oczywistych geograficznych powodów sytuacja w Azji Południowej nie przekłada się na bezpieczeństwo naszego kraju bezpośrednio, ale można rozpatrywać czynniki pośrednie, jak i kwestię bezpieczeństwa polskich obywateli podczas ich pobytu w Azji Południowej.

### **(1) Wpływ napięć indyjsko-pakistańskich na ponadregionalną sytuację bezpieczeństwa**

Napięcia te nie przekładają się bezpośrednio na konflikty w innych, bliższych Europie regionach ani nie angażują bezpośrednio mocarstw światowych. Waszyngton uczestniczy najwyraźniej w zakulisowych rozmowach w chwilach napięć indyjsko-pakistańskich i w chwilach eskalacji wywiera presję na obie strony, by powstrzymać wojnę<sup>1</sup>. Jednakże USA nie angażują się zbrojnie w Azji Południowej i nie ma sposobu zmierzenia, czy ich zaangażowanie dyplomatyczne w tym regionie w chwilach napięć osłabia ich możliwości działania gdziekolwiek indziej (co byłoby istotne dla Polski)<sup>2</sup>. Stąd też wątek ten nie będzie rozwijany w niniejszym raporcie.

### **(2) Wpływ napięć na stosunki Warszawy z Islamabadem i Nowym Delhi**

Ze względu na obecne niestałe członkostwo Polski w RB ONZ (na okres 2018-2019) i sprawowanie przez nasze państwo prezydencji w tym ciele tamże, od czasu zmian dokonanych przez Indie w Kaszmirze w sierpniu br. (patrz dalej) nasz kraj stał się obiektem silniejszych niż zazwyczaj wysiłków dyplomatycznych spierających się o Kaszmir Islamabadu i Nowego Delhi. Warszawa pozostała jednak na stanowisku, że sprawa Kaszmiru winna być rozstrzygnięta bilateralnie i na tej pozycji powinna pozostać. Należy przy tym podkreślać rolę Polski w potępianiu organizacji terrorystycznych w ONZ. Neutralność Warszawy względem sporu o Kaszmir nie powinna być jednak rozumiana jako neutralność względem terroryzmu, który rozwija się w powiązaniu z tym sporem. Sprawy te, choć w jakiejś mierze istotne dla międzynarodowej pozycji naszego państwa, nie dotyczą jednak bezpośredniego jego bezpieczeństwa.

### **(3) Kwestia bezpieczeństwa polskich obywateli w Azji Południowej**

**3.1** Przyjmuje się tu, że ze względu na posiadanie przez oba państwa broni nuklearnej do bezpośredniej wojny o pełnej skali między Indiami a Pakistanem najpewniej nie dojdzie<sup>3</sup> (poza regionalnymi, „kontrolowanym” konfliktami, takimi jak starcia wokół Kargilu w 1999

r.). Bezpośrednie zagrożenie dla polskich obywateli będzie zatem wynikało przede wszystkim z ewentualności ataków terrorystycznych.

W ostatnich latach do ataków pakistańskich terrorystycznych organizacji działających w Indiach (tylko takie są tu bowiem rozpatrywane) dochodziło przede wszystkim na terytorium Dżammu i Kaszmiru, a poza nim nie skupiały się one na głównych ośrodkach miejskich i celach cywilnych. Jeśli trend taki miałby utrzymać się w kolejnych latach (co jednak jest nie do przewidzenia), zagrożenie utrzymywałoby się szczególnie na terenie Kaszmiru właściwego. Należy zatem przestrzegać polskich obywateli przed podróżami na teren indyjskiego Kaszmiru (a także całego Pakistanu), co MSZ już czyni. Ponadto jednak niektóre polskie biura podróży oferują wycieczki objazdowe z uwzględnieniem zwiedzania Kaszmiru (miasta Śrinagar i przejazdu przez Kargil) i być może należy ostrożnie sprawdzić, czy istnieje tu odpowiednia świadomość zagrożenia i przygotowane są opcje szybkich zmian planów wycieczki.

**3.2** Wydarzenia tego roku sugerują, że Indie mogą ponownie zastosować naloty jako odpowiedź na ataki terrorystyczne organizowane przez radykalne pakistańskie organizacje. Oznacza to potencjalne zagrożenie dla lotów cywilnych odbywających się w momencie napięć. Jeśli tegoroczne wydarzenia można traktować jako możliwy model przebiegu przyszłych wypadków, wówczas po każdym większym ataku terrorystycznym, w którym pojawia się wątek pakistański, należy bardzo pilnie monitorować sytuację próbując przewidzieć, czy eskalacja nie będzie prowadziła do starć powietrznych i tym samym zagrażała lotom cywilnym.

**3.3** Zastosowanie przez Pakistan blokady swojej przestrzeni powietrznej – do którego doszło dwukrotnie w tym roku – może zapowiadać, że Islamabad będzie stosować tę nową metodę nacisku również w przyszłości przy kolejnych napięciach. Jest to dla Polski okoliczność niefortunna, gdyż loty z Europy do Indii zazwyczaj odbywają się nad terytorium Pakistanu. Linie LOT otworzyły we wrześniu bezpośrednie połączenie Warszawa-Nowe Delhi (a następnie Warszawa-Kolombo), które należy kultywować jako element naszych stosunków z Indiami. I bez tego połączenia zamykanie przestrzeni wpływa na inne linie europejskie, które kursują między Europą a Indiami, a także między Europą a dalszymi państwami azjatyckimi używając przestrzeni Pakistanu. Należy zatem być gotowymi na dwa rezultaty przyszłego zamykania przestrzeni:

**3.3.1** Okresowy wzrost kosztów lotów LOT (i innych linii europejskich) wynikający z konieczności omijania przestrzeni Pakistanu.

**3.3.2** Tymczasowe odwoływanie lotów w godzinach i dniach następujących zaraz po ogłoszeniu zamknięcia, w tym lotów linii europejskich skierowanych do dalszej Azji, ale prowadzących nad terytorium Pakistanu. Może to dotyczyć np. lotów z i do Tajlandii, co może wpłynąć np. na tymczasowe zatrzymanie podróży polskich turystów wracających z tego państwa.

## 1. Kontekst: napięcia indyjsko-pakistańskie w roku 2019

Wydarzenia roku 2019 w Indiach i Pakistanie przypomniały po raz kolejny o tym, jak napięte potrafią być stosunki między Nowym Delhi a Islamabadem. 14 lutego br. terrorystyczna, radykalna muzułmańska organizacja pakistańska Jaish-e-Muhammad (JeM) dokonała ataku na konwój policyjny w miejscowości Pulwama (w regionie Dżammu, w stanie Dżammu i Kaszmir)<sup>4</sup>. Zginęło kilkudziesięciu funkcjonariuszy. 26 lutego br. Indie odpowiedziały na ten atak wysyłając samoloty w pakistańską strefę powietrzną i uderzając w obóz JeM w miejscowości Balakot<sup>5</sup>. Następnego dnia, 27 lutego, doszło do pakistańskich nalotów na obszar Indii, które jednak nie uderzyły w żadne konkretne cele i nie spowodowały strat<sup>6</sup>. Przy okazji doszło do starcia samolotów bojowych obu stron. Napięcia ustały w następnych tygodniach, ale po tych walkach Pakistan przez cztery i pół miesiąca utrzymywał większość swojej przestrzeni powietrznej w zamknięciu.

Kolejne napięcia rozpoczęły się na początku sierpnia br., kiedy Indie wprowadziły istotne zmiany konstytucyjne w Dżammu i Kaszmirze, między innymi pozbawiając ten stan autonomii<sup>7</sup>. Wywołało to ostrą reakcję Pakistanu i napięcia dyplomatyczne pomiędzy Nowym Delhi a Islamabadem, również na niwie ONZ. Tym razem jednak nie doszło do starć sił zbrojnych poza wzajemnym ostrzałem artyleryjskim w Kaszmirze. Odnotowano natomiast w tym okresie wzrost liczby terrorystów przenikających z Pakistanu do Indii<sup>8</sup> i można zakładać, że w nadchodzącym czasie dojdzie do prób dokonywania kolejnych zamachów co najmniej na terenie Kaszmiru lub może także gdzie indziej w Indiach. Również wówczas doszło do częściowego zamknięcia strefy powietrznej Pakistanu.

Napięcia z lutego i marca były bez wątpienia znaczną eskalacją choćby dlatego, że po raz pierwszy od wojny 1971 Nowe Delhi użyło lotnictwa, by zaatakować cel w Pakistanie (tj. na „właściwym” terytorium Pakistanu, a nie obszarach spornych, które Indie deklarują jako swoje)<sup>9</sup>. Te wydarzenia zmuszają do refleksji, czy i w jaki sposób wpływa to na bezpieczeństwo polskich obywateli i polską dyplomację.



## 2. Wpływ napięć na stosunki Warszawy z Islamabadem i Nowym Delhi

Ze względu na niestałe członkostwo Polski w RB ONZ (na lata 2018-2019) i prezydencję w tym ciele, od czasu zmian dokonanych przez Indie w Kaszmirze w sierpniu br. nasz kraj stał się obiektem silniejszych niż zazwyczaj wysiłków dyplomatycznych Islamabadu i Nowego Delhi. Indie i Pakistan trwają w sporze o Kaszmir od 1947 r., a w ostatnich dekadach Islamabad zabiegał konsekwentnie o wnoszenie tego sporu na arenę międzynarodową, zaś Indie równie konsekwentnie się temu sprzeciwiały. Stąd gdy Indie zmieniły konstytucyjny status Dżammu i Kaszmir, Pakistan odebrał to jako ingerencję na obszarze uważanym za własny i zgodnie z oczekiwaniami próbował wnieść sprawę do RB ONZ.

W następnym dniu tych zmian w Kaszmirze telefony do ministra spraw zagranicznych RP wykonali ministrowie spraw zagranicznych Indii i Pakistanu<sup>10</sup>, a ambasador Pakistanu w Polsce spotkał się także osobiście z min. Czaputowiczem. Następnie pod koniec sierpnia minister spraw zagranicznych Indii S. Jaishankar złożył wizytę w Warszawie<sup>11</sup>.

Polska pozostała jednak na stanowisku, że sprawa Kaszmiru winna być rozstrzygnięta bilateralnie i na tej pozycji powinna pozostać. Podobną pozycję – o konieczności rozstrzygnięcia sporu o Kaszmir bilateralnie – przyjęły zresztą Francja i USA<sup>12</sup>. W praktyce polska prezydencja w ONZ zaraz się zakończy, a tym samym kontakty ze strony Indii i Pakistanu w sprawie Kaszmiru zmniejszą się, ale stanowisko Polski powinno pozostać spójne i niezmiennie.

Neutralność Warszawy względem sporu o Kaszmir nie powinna być jednak rozumiana jako neutralność względem terroryzmu, który rozwija się w powiązaniu z tym sporem. Należy zatem obok powyższej postawy podkreślać rolę Polski w potępieniu organizacji terrorystycznych (w tym uwypuklać ten aspekt także za granicą). Warto tu przypominać, że Polska należała do sponsorów rezolucji ONZ nr. 1267, która była skierowana m.in. przeciw odpowiedzialnej za ataki w Pulwamie organizacji Jaish-e-Muhammad (JeM). Stanowisko Polski w sprawie tej rezolucji nie odbiło się jednak najwyraźniej zbyt szerokim echem za granicą i na przyszłość należy dbać, by tego typu sygnały były odbierane jak najszerzej.

### 3. Wpływ napięć na bezpieczeństwo polskich obywateli

#### 3.1 Zagrożenie atakami terrorystycznymi

Należy szczerze przyznać, że nie ma możliwości przewidzenia, gdzie i w jaki sposób następnym razem uderzą działające z Pakistanu organizacje terrorystyczne (bo tylko te są rozpatrywane w kontekście niniejszego raportu). Ataki sporadycznie zdarzają się także poza Dżammu i Kaszmiem, w przeszłości dochodziło do nich nawet w Delhi i Mumbaju (Bombaju; patrz tabelka niżej). Poza stałym ostrzeganiem polskich obywateli przed udawaniem się do Pakistanu w ogóle, a także do indyjskiego stanu Dżammu i Kaszmiru – co MSZ już czyni<sup>13</sup> – pozostaje monitorowanie, gdzie dochodzi do napięć, zamieszek i ataków w związku ze stosunkami Nowego Delhi z Pakistanem. Należy także dbać o jak najszybsze komunikowanie niepokojących sygnałów polskim obywatelom przebywającym za granicą. Obserwatorzy sytuacji bezpieczeństwa w regionie zauważyli, że w ciągu ostatnich lat wspomniane wcześniej organizacje terrorystyczne przestały atakować cele w dużych miastach i uderzać w ludność cywilną, a skupiły się na celach wojskowych (bądź jednostkach paramilitarnych/policji) i to w szczególności na terenie samego Dżammu i Kaszmiru, a nie szerzej w Indiach. W sposób oczywisty jednak nie sposób przewidzieć, czy terroryści utrzymają tę samą strategię w następnych latach. Poniżej przedstawiono podsumowanie najważniejszych ataków tego typu organizacji w ostatnich latach.

#### **Największe ataki dokonane przez pakistańskie organizacje terrorystyczne w Indiach w latach 2008-2019**

Czas ataku	Miejsce ataku	Cel/e ataku	Organizacja odpowiedzialna za atak	Ofiary cywilne, w tym obywatele innych państw
26.11.2008	Mumbaj, Maharashtra	[wiele, wszystkie cywilne]	Lashkar-e-Tayyaba	166, w tym 27 cudzoziemców

7.09.2011	Delhi	Budynek sądu	Harkat-ul-Jihad al-Islami	15 cywilów (obywateli Indii)
21.02.2013	Hajdarabad, Telangana	Okolice restauracji i kina w regionie Dilsukhnagar	Indian Mujahideen	18 cywilów (obywateli Indii)
13.03.2013	Śrinagar, Dżammu i Kaszmir	Budynek Central Reserve Police Force	Hizb ul-Mujahideen	brak (czterech indyjskich cywilów rannych)
27.10.2013	Patna, Bihar	Wiec Narendry Modiego (polityka BJP, przyszłego premiera Indii)	Indian Mujahideen	6 cywilów (obywateli Indii)
25.06.2016	Pampore, Dżammu i Kaszmir	Konwój Central Reserve Police Force	Lashkar-e-Tayyaba	brak
10.07.2017	Khanabal, dystrykt Anantnag, Dżammu i Kaszmir	Hinduscy pielgrzymi	Lashkar-e-Tayyaba?	7 cywilów (obywateli Indii)

2.01.2018	Pathankot, Pendżab	Baza wojskowa sił powietrznych	Jaish-e-Mohammad	brak
7.02.2018	Sundżuwan, Dżammu i Kaszmir	Baza wojskowa	Jaish-e-Mohammad	1 cywil (obywatel Indii)
2.06.2018	Śrinagar, Dżammu i Kaszmir	Policja stanowa i Central Reserve Police Force	Jaish-e-Mohammad	brak
19.09.2018	Uri, dystrykt Baramulla, Dżammu i Kaszmir	Kwatera główna brygady armii Indii	Jaish-e-Mohammad	brak
30.10.2018	Nagrota, Dżammu, Dżammu i Kaszmir	Budynki wojskowe	Jaish-e-Mohammad	brak
14.02.2019	Lathpora, dystrykt Pulwama, Dżammu i Kaszmir	Konwój policyjny (Central Reserve Police Force)	Jaish-e-Mohammad	brak

Jak zatem widać, rzeczywiście doszło do odejścia od ataków na metropolie (jak Delhi i Mumbaj) i na cele cywilne, ale te konkluzje nie dotyczą stanu Dżammu i Kaszmir. W tamtym regionie wciąż cywile są albo celami ataków (np. przy zamachach na hinduskich

pielgrzymów) albo przypadkowymi ofiarami ataków dokonywanych na służby bezpieczeństwa, szczególnie w miastach (np. Śrinagarze, stolicy stanu)<sup>14</sup>. Jeśli chodzi o terytorium Dżammu i Kaszmiru, Khalid Shah z ORF zwraca uwagę, że od 2016 r. częstym celem ataków jest także trasa szybkiego ruchu Śrinagar-Dżammu (i tam też doszło do ataku w Pulwamie)<sup>15</sup>. Można także zastanawiać się, czy rzeczywiście wszystkie pakistańskie organizacje terrorystyczne odeszły od uderzania w cywilów czy też raczej te, które były aktywne w ostatnich latach charakteryzują się akurat takim podejściem. Jaish-e-Mohammad wyraźnie skupia się teraz na zadawaniu strat siłom bezpieczeństwa, ale już np. Lashkar-e-Tayyaba być może nie tyle zmieniła podejście, co stała się mniej aktywna.

Mimo zaznaczonego wyżej wniosku o niemożności przewidywania przyszłej strategii organizacji terrorystycznych, należy przynajmniej zastanowić się, jak ostatnie działania przekładają się na bezpieczeństwo polskich obywateli w Indiach. Brak jest informacji o jakiegokolwiek znaczącej obecności polskich firm czy turystów indywidualnych na terenie Kaszmiru. Trasy wycieczek objazdowych oferowanych przez czołowe polskie biura podróży zazwyczaj nie obejmują Kaszmiru właściwego, chociaż są od tego wyjątki. Kilka biur oferuje wycieczki obejmujące zwiedzanie stolicy Dżammu i Kaszmiru (Śrinagaru), połączone z przejazdem autobusowym do Ladakhu. Ponadto niektóre wycieczki obejmują sam Ladakh (bez Kaszmiru właściwego), co jest bezpiecznym rozwiązaniem szczególnie jeśli nie dochodzi do przejazdu drogą lądową przez Kaszmir. Należy przy tym zaznaczyć, że największą popularnością cieszą się wycieczki do północnych Indii rozumianych jako obszar między Złotym Trójkątem (Delhi-Agra-Dżajpur) a Waranasi, a zatem z dala od Kaszmiru. Trzeba także dodać, że zawarty w przypisie na końcu tego akapitu przegląd dotyczy ofert wycieczek dostępnych na stronach biur podróży, co nie znaczy, że wszystkie z nich sprzedają się. Nie oznacza to również, że biura te nie podejmują decyzji o odwołaniu wycieczki lub zmianie trasy w razie informacji o podwyższonym zagrożeniu. Odpowiedzialne biuro podróży jest w takich sytuacjach w kontaktach ze swoim indyjskim kontrahentem, który winien mieć informacje z pierwszej ręki. Warto jednak zapewne ostrożnie wy badać, czy wycieczki do Kaszmiru są obecnie realizowane (zapewne nie) i jaki jest stan świadomości o zagrożeniach tych biur podróży, które oferują wycieczki do tego regionu. Przypis na końcu tej sekcji przedstawia przegląd ofert wycieczkowych do Indii głównych biur podróży z krótkim wskazaniem na trasy obejmujące Kaszmir<sup>16</sup>.

### 3.2 Możliwość zablokowania przestrzeni powietrznej przez Pakistan

W trakcie tegorocznych napięć indyjsko-pakistańskich Islamabad zastosował rozwiązanie nieużywane w poprzednich latach: zamykanie swojej strefy powietrznej także dla lotów cywilnych (raz dokonano tego niemal całkowicie, raz częściowo). Strona pakistańska twierdzi, że została zmuszona do tego przez zagrożenie ze strony Indii (po nalocie na Balakot), gdyż tylko kompletna blokada przestrzeni powietrznej ma pozwalać jej na zabezpieczenie się przed kolejnym atakiem (samolot wojskowy nie może wówczas utrudnić bycia wykrytym poprzez podążanie za samolotem cywilnym). Celem niniejszego raportu nie jest rozważanie słuszności tej strategii. Z perspektywy polskiej i europejskiej istotny jest fakt, że zaczęła być w tym roku stosowana i może do tego dochodzić ponownie. Ma to kluczowe znaczenie dla możliwości podróżowania między Europą a Indiami, gdyż trasy ogromnej większości połączeń prowadzą nad terytorium Pakistanu.

We wrześniu br. linie LOT otworzyły bezpośrednie połączenie z Warszawy do Delhi. To bardzo dobra informacja w kontekście rozwoju stosunków między Indiami a Polską, ale zapoczątkowanie tych lotów nieszczęśliwie przypadło na ten sam rok, w którym Islamabad rozpoczął stosowanie metody zamykania przestrzeni powietrznej. W Delhi od bardzo dawna nie doszło do porwania samolotu czy ataku na niego, zatem taki scenariusz nie jest tu rozpatrywany. Istnieją zatem dwa ryzyka:

(1) mniej prawdopodobnego fizycznego zagrożenia dla lotu w sytuacji napięć indyjsko-pakistańskich

i (2) być może bardziej prawdopodobnego niebezpieczeństwa ponownego zamknięcia przestrzeni powietrznej, co zmusi linie do lotów drogą okrężną.

To drugie może też spowodować utrudnienia dla podróżnych, np. Polaków wracających z Azji, którzy mogą tymczasowo utknąć na lotnisku. W wyniku pierwszego zamknięcia przestrzeni pod koniec lutego Thai Airways musiały początkowo odwołać wszystkie swoje loty do Europy (gdyż wszystkie przemierzają przestrzeń Pakistanu), co oznaczało, że powracający turyści europejscy przez pewien czas nie mogli opuścić Tajlandii<sup>17</sup>. Ryzyko to zresztą występować będzie niezależnie od kursowania samolotów LOT, skoro inne linie

zazwyczaj używają tych samych tras (zamknięcie przestrzeni wpłynęło m.in. na loty Aeroflotu, British Airways i Finnaira)<sup>18</sup>.

Oczywiście należy także przyznać, że z perspektywy samego bezpieczeństwa zamykanie strefy powietrznej (poprzez wystawienie NOTAM) ma też efekt pozytywny, bo zmusza to linie do omijania strefy napięć. Kiedy strefa taka nie jest zamykana podczas napięć i nie są wydawane jasne komunikaty, że należy ją omijać, linie lotnicze mają wolną rękę w decydowaniu, czy dalej używać danego korytarza powietrznego. Warto wskazać tu na przykład ataku na lot MH17 nad Ukrainą; w tym okresie linie powietrzne powszechnie latały nad wschodem tego kraju mimo toczącej się wojny domowej, gdyż władze Ukrainy nie zamknęły tego regionu dla lotów. Druga strona medalu jest jednak taka, że zamknięcie strefy powietrznej oznacza sygnał dla rywala, by nalotów nie dokonywać. Jeśli ataki powietrzne w przyszłości powtrzą się, dojdzie od tego raczej przed zamknięciem strefy. Pierwsze zamknięcie było wszak odpowiedzią na naloty na Balakot, a zatem w momencie tych ataków loty cywilne kursowały normalnie. Oznacza to, że należy koniecznie monitorować sytuację zaraz po dokonujących się w Indiach znacznie większych zamachach próbując przewidzieć, czy może dojść do walk powietrznych, a tym samym zagrożenia dla samolotów pasażerskich.

Poza tym jednak Islamabad zastosował zamknięcie swojej przestrzeni jako metodę nacisku. W pierwszych dniach po nalocie na Balakot zamknięcie to było bez wątpienia uzasadnione (następnego dnia siły pakistańskie dokonały nalotu na terytorium Indii). Islamabad utrzymał jednak ten stan rzeczy przez następne cztery i pół miesiąca, kiedy sytuacja stawała się coraz spokojniejsza; w każdym razie nie dochodziło do żadnych starć powietrznych i żadnych walk poza Kaszmiem. Ponadto Pakistan zamknął część swojej przestrzeni ponownie w sierpniu br., gdy nie było widocznego zagrożenia konfliktem; była to raczej forma politycznej reakcji na reformy Indii w Kaszmirze. Najpierw zatem Pakistan zastosował zamknięcie przestrzeni jako sposób wywarcia wpływu na Indie, by wycofały się z groźenia Islamabadowi (co w zasadzie wyrażono wprost), a potem jako swoistą deklarację polityczną<sup>19</sup>. Rezultatem była konieczność omijania terytorium Pakistanu, odwołane loty i znaczne straty finansowe dla wielu linii. Musimy liczyć się z powtarzaniem się takich sytuacji w najbliższych latach.

Nawet jednak w trakcie „całkowitego” zamknięcia swojej przestrzeni od lutego 2019 r. Pakistan udostępniał dwa korytarze:

**P518** – przecinający Beludżystan (na zachodzie kraju) z południowego wschodu na północny zachód, ale tylko dla lotów lecących na zachód, a zatem opuszczających Azję Południową;

**M504** – prowadzący przez Morze Arabskie w orientacji zachodnio-wschodniej w przestrzeni powietrznej Pakistanu, ale nad morzem, nie terytorium Pakistanu, a dalej wchodzącą do Indii na wysokości solniska Wielkiego Rannu.

Innymi słowy, dla lotów przybywających z Europy Pakistan umożliwiał jedynie przelot morzem na południe od niego, ale udostępniał możliwość powrotu ku Europie nad południowo-zachodnim krańcem swojego terytorium. Wydłużało to loty o kilka godzin i zmuszało do większego zużycia paliwa. Jeśli wydarzenia tego roku mogą stanowić prognostyk, z podobnymi rozwiązaniami należy się liczyć przy następnych napięciach<sup>20</sup>. Należy też zwrócić uwagę, że sytuacja ta może być – przy odpowiedniej proporcji cen biletów i kosztów – korzystna dla linii arabskich. Z Warszawy kursują loty Qatar Airways do Dohy i Emirates Airlines do Dubaju, skąd z kolei kursują loty do Delhi. Ze względu na ich położenie geograficzne, te linie ponoszą mniejsze koszty przy konieczności omijania Pakistanu od południa niż linie europejskie. Choć zatem wymagałoby to dokładnej kalkulacji uzależnionej od uwarunkowań, jest zapewne możliwe, że w okresach następnych takich napięć i blokad przestrzeni tracić będą linie europejskie od Londynu po Moskwę, a bardziej konkurencyjne będą stawać się linie arabskie.

Ostatecznie należy jednak pamiętać, że na zamykaniu przestrzeni straciły finansowo bardzo dużo same linie pakistańskie<sup>21</sup>, a rząd w Islamabadzie narzucił własnemu państwu znaczne utrudnienia, odcinając je czasowo od części świata. Islamabad nie będzie zatem w stanie utrzymywać tej metody jako stałej formy nacisku. Tym niemniej, doświadczenia tego roku wskazują, iż trzeba mieć gotowe plany działania na wypadek ponownego zamknięcia przestrzeni powietrznej Pakistanu.



### 3.3 Zagrożenie wynikające ze starć w powietrzu, logika eskalacji i kontekst polityczny

Co ważniejsze z perspektywy samego bezpieczeństwa uderzenie indyjskie na Balakot było pierwszą od 1971 r. sytuacją, gdy indyjskie samoloty wojskowe wkroczyły w pakistańską przestrzeń powietrzną nie nad terenem spornego Kaszmiru, ale na terenie Pakistanu „właściwego”. Atak na teren Kaszmiru pakistańskiego Indie mogą zawsze tłumaczyć jako działania na terenie uważanym za własny. Wiele wskazuje, że użycie sił powietrznych jako metody eskalacji może się przy następnych napięciach powtarzać. Abhijnan Rej przewidywał taką możliwość jeszcze po ataku na Pulwamie (przed nalotem na Balakot). Eksperci indyjscy (m.in. Kartik Bommakanti z ORF) zwracają uwagę, że do ataku na Balakot to Pakistan „rozgrywał” Indie. Ataki terrorystyczne organizowane z terytorium Pakistanu stanowią prowokacje, na które Indie nie mają możliwości odpowiedzi tymi samymi środkami. Jest to zatem nierównowaga na korzyść Pakistanu: ponieważ oba państwa dysponują arsenałem nuklearnym zakłada się, że do pełnej konfrontacji nie dojdzie, ale tym samym terroryści z Pakistanu mogą w pewnym sensie bezkarnie atakować Indie<sup>22</sup>. Zmuszało to w przeszłości Nowe Delhi albo do ograniczenia się do gróźb, ale bez faktycznych działań ofensywnych (jak mobilizacja w 2001 r.) albo do działań wzdłuż spornej granicy (Linii Kontroli), takich jak ostrzał artyleryjski czy jednorazowe uderzenia żołnierzy na cele terrorystów po drugiej stronie. Takie działania to jednak na Linii Kontroli swoista norma, a zatem nie stanowią one eskalacji i wzmożonego nacisku na przeciwnika. Jak stwierdził Abhijnan Rej, Linia Kontroli to w zasadzie „Linia Braku Kontroli” i przenikanie przez nią nie jest przez żadną stronę traktowane jako wejście na wyższy poziom eskalacji<sup>23</sup>. Starcia na spornej granicy są zatem mniej niepokojące niż te na terytorium bezspornym. Rozmówcy autora (jak p. Kartik Bommakanti) podkreślali zatem, że skoro to atak w Pulwamie był eskalacją, Nowe Delhi musiało odpowiedzieć krokiem dotąd niestosowanym, a zatem nieprzewidzianym przez Pakistan, aby nie być dłużej „rozgrywanym” przez drugą stronę (podobną opinię wyraził m.in. Kabir Taneja<sup>24</sup>).

Istotną rolę odgrywa zapewne również wewnętrzny czynnik polityczny. Indie są obecnie pod władzą partii Bharatiya Janata Party (BJP) i jej koalicji (National Democratic Alliance, NDA) i ten stan rzeczy utrzyma się co najmniej do roku 2024, kiedy zakończy się kadencja obecnego rządu. BJP to partia hinduskich nacjonalistów, którzy budują część swojego

poparcia na nastrojach antymuzułmańskich i antypakistańskich. Ostre odpowiedzi wobec Pakistanu stanowią zatem ważną część wizerunku rządu. W latach 2014-2015, na początku kadencji premiera Modiego, Nowe Delhi podjęło, co prawda, próby ocieplenia stosunków z Islamabadem, ale nie przyniosło to rezultatów, a na dodatek co najmniej jedno badanie opinii publicznej wskazało, że kurs ten był w Indiach niepopularny<sup>25</sup>.

Po atakach terrorystycznych w 2001 r. (na Delhi i Śrinagar), gdy ta sama koalicja była u władzy, Indie zmobilizowały ogromne siły wzdłuż granicy, choć nie ma jasności, czy faktycznie rozważały wojnę. Z kolei w 2008 r., kiedy doszło do jednych z najkrwawszych ataków (na Mumbaj), podówczas rządząca centrolewicowa koalicja (United Progressive Alliance) nie zdecydowała się na aż tak dramatyczne kroki. W 2019 r. zaś rząd premiera Modiego, ponownie pod sztandarem BJP, uciekł się do wspomnianych nalotów. Wydaje się zatem, że będąc u władzy hinduscy nacjonałiści stosują nierzadko twardsze odpowiedzi wobec podmiotów pakistańskich niż ich polityczni rywale. BJP jest zaś obecnie znacznie popularniejsza (i bogatsza) niż inne partie i nie ma można wykluczyć, że jej rządy mogą trwać nie tylko najbliższe pięć lat, ale i dłużej. Z drugiej jednak strony napięcia z przełomu lutego i marca przypadły na okres przedwyborczy (wybory odbyły się w kwietniu i maju). Nalot na Balakot miał zatem pomóc rządowi odzyskać słabnącą popularność, choć jest sporne, na ile miało to znaczenie podczas późniejszej kampanii wyborczej<sup>26</sup>. Jeśli zatem eskalacje skalkulowane są głównie pod kątem wewnętrznej polityki, a nie pod kątem strategicznej gry toczonej z Pakistanem – z czym nie każdy zapewne się zgodzi – to kolejnych tego typu wydarzeń jak naloty należałoby oczekiwać szczególnie za cztery-pięć lat, jeśli przed wyborami rządząca partia będzie tracić popularność, a równocześnie dojdzie do zamachów. Z podobnym horyzontem czasowym mamy do czynienia w Pakistanie, gdzie – jeśli rząd utrzyma się pełną kadencję – następne wybory powinny odbyć się w 2023 roku (na rok przed indyjskimi). Z tej perspektywy polityka wewnętrzna może dyktować nasilanie napięć w latach 2023-2024, kiedy kolejno w obu państwach odbędą się kampanie wyborcze. Jeśli jednak polityka wewnętrzna nie jest tu głównym czynnikiem, to takich samych wydarzeń można oczekiwać w każdej chwili po większych zamach zorganizowanych przez pakistańskich terrorystów.

Pakistanem rządzi z kolei partia Pakistan Tehreek-e-Insaaf (PTI), która jest najwyraźniej mocno związana z aparatem wojskowym. Z jednej strony oznacza to, że musi ona co najmniej nie przeszkadzać w realizowaniu jednego z podstawowych celów armii Pakistanu: naciskaniu na Indie poprzez Kaszmir. W związku z tym utrzymywane są stosunki między podmiotami wojskowymi a organizacjami terrorystycznymi, a rząd w Islamabadzie musi przemykać na to oko (np. jeśli chodzi o przywódcę organizacji Lashkar-e-Tayyaba, Hafiza Muhammada Saeeda, któremu zazwyczaj nie ogranicza się swobody działania w Pakistanie). Jednakże „pozytywnym” aspektem rządów PTI jest w pewnym sensie fakt, że skoro partia ta ma powiązania z siłami zbrojnymi, nieco mniej potrzebuje ona dbać o swoją popularność (samo jej dojście do władzy prawdopodobnie dokonało się z naruszeniem procedur demokratycznych). Faktycznie podczas napięć na przełomie lutego i marca to strona pakistańska zachowała się w pewnym sensie bardziej powściągliwie i mniej prowokacyjnie (jeśli nie liczyć ataku w Pulwamie, który był prowokacją rozpoczynającą całe napięcia). Nie ma jednak pewności, czy wynikało to z wyżej wymienionych czynników czy innych uwarunkowań (np. sytuacji gospodarczej czy międzynarodowej Pakistanu). Choć jest to temat na osobne opracowanie, należałoby pokrótce powiedzieć, że obecnie sytuacja w obu państwach sprawia raczej, że wojna nie byłaby żadnemu z rządów na rękę (abstrahując już od kwestii arsenału nuklearnego).

Przy następnej prowokacji ze strony Pakistanu – to jest następnym ataku terrorystycznym – Indie mogą być zatem zmuszone (czy też: ich rząd może uważać, że jest zmuszony) do odpowiedzi, która będzie miała charakter eskalacji, ale krótkiej i punktowej, by nie prowadzić do wojny. Jest to zatem niebezpieczna gra, która zmusza do zachowania poziomu natężenia odpowiedzi albo każdorazowego podnoszenia go (aż do dyplomatycznego odprężenia, na które chwilowo się nie zanosi). Odpowiedź taka może przyjąć charakter ostrzału na Linii Kontroli czy jednorazowego uderzenia przez granicę, ale także bardziej radykalnych kroków, takich jak kolejne naloty czy mobilizacja wojska. Indyjscy eksperci są jednak przy tym zgodni, że pełnej wojny indyjsko-pakistańskiej nie należy oczekiwać<sup>27</sup>. Nie można jednak także brać wydarzeń z przeszłości jako jedyne wzorca dla przyszłości; można spekulować, że Nowe Delhi zastosuje inne, dotąd nieużyte karty ze swojego wachlarza, takie jak użycie pocisków manewrowych przeciw celom w Pakistanie czy częściowa blokada z użyciem marynarki wojennej.

Wydarzenia tego roku sugerują zatem, że Indie mogą ponownie zastosować naloty jako odpowiedź na ataki terrorystyczne organizowane przez radykalne pakistańskie organizacje. Oznacza to potencjalne zagrożenie dla lotów cywilnych odbywających się w momencie napięć. Jeśli tegoroczne wydarzenia można traktować jako możliwy model przebiegu przyszłych wypadków, wówczas po każdym większym ataku terrorystycznym, w którym pojawia się wątek pakistański należy bardzo pilnie monitorować sytuację próbując przewidzieć, czy eskalacja nie będzie prowadziła do starć powietrznych i tym samym zagrożenia dla lotów cywilnych.

## Podziękowania

Realizację raportu umożliwiło po części sfinansowanie przez Akademię Sztuki Wojennej wyjazdu służbowego do Nowego Delhi (w czerwcu 2019 r.), w ramach którego odbyto rozmowy z indyjskimi ekspertami od spraw bezpieczeństwa i polityki zagranicznej. Za udzielone rady autor niniejszego raportu dziękuje następującym instytucjom i osobom:

- pani Meena Singh-Roy, Institute for Defence Studies and Analyses
- pan Kartik Bommakanti, Observer Research Foundation
- pan Dhruva Jaishankar, Brookings India
- Abhijnan Rej, niezależny ekspert ds. bezpieczeństwa Indii
- pan Constantino Xavier, Brookings India

Autor dziękuje także za pomoc Ambasadzie RP w Nowym Delhi, w tym JE Ambasadorowi RP w Nowym Delhi p. Adamowi Burakowskiemu i kmdr. por. Andrzejowi Rajszczakowi (zastępca attaché obrony).

## English summary

This report seeks to analyse the implications for this year's (2019) India-Pakistan tensions for Poland. For obvious geographical reasons, these and similar developments in South Asia do not affect Poland's security in any direct way. What may and should be considered are indirect influences, as well the security of Polish citizens (such as tourists) that would happen to be in the region during future tensions.

The three aspects of indirect influences which could be considered are (1) whether such tensions may cause conflicts elsewhere; (2) whether they reduce the US' capabilities to engage elsewhere, including in Central-Eastern Europe and (3) how do such tensions affect Warsaw's relations with New Delhi and Islamabad. There is no evidence to prove that (1) and (2) may occur, especially given that United States are not militarily involved in the India-Pakistan conflict and are not expected to do so in the coming years. The aspects that the report does consider, therefore, are (3) and the issue of Polish citizens' security.

As for aspect (3), the report concludes that Poland should remain on its position that the Kashmir issue a matter that should be resolved between New Delhi and Islamabad bilaterally. Warsaw should also remain clear in its attitude towards the international terrorist organisations active in the region (as it did recently, when Poland was one of the sponsors of a UN resolution that went against a terrorist organisation based in Pakistan, Jaish-e-Mohammad). It should be made clear that Poland's neutrality towards the Kashmir dispute between India and Pakistan does not imply Warsaw's neutrality towards the terrorist organisations that thrive on the conflict in that region.

As for the security of Polish citizens in face of future conflicts, the reports concludes that (1) The biggest terrorist threat now occurs in the region of Jammu and Kashmir, where the Polish tourists are less expected to travel to anyway. Nevertheless, the efforts to spread awareness about the perils of travelling to that area should not be abandoned.

(2) There is a possibility that in near future Islamabad may repeat its tactic of closing its airspace to international flights during its tensions with New Delhi, which will temporarily

affect the routes of the planes carrying Polish citizens not only to South Asia but further (including tourist destinations, such as Thailand).

(3) There is a threat that during the future tensions airstrikes and air battles between India and Pakistan may be repeated, even if on small scale and possibly for shorter periods, which may affect the security of the above-mentioned flights. This is especially significant taking into consideration that the Polish state airlines, LOT, have recently open direct connections to New Delhi and Colombo.

---

<sup>1</sup> Por. np. Joshua White, *Why America can't escape its role in the conflict between India and Pakistan*, Brookings, 6.03.2019,

<https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/03/06/why-america-cant-escape-its-role-in-the-conflict-between-india-and-pakistan> [20.03.2019].

<sup>2</sup> Jeśli jednak chodzi o przegląd czynników wpływających na ograniczoną rolę Waszyngtonu wobec napięć indyjsko-pakistańskich obecnie, por.

Kashish Parpiani, *US response on Pulwama unlikely to go beyond rhetoric*, Observer Research Foundation, 20.02.2019,

<https://www.orfonline.org/expert-speak/us-response-pulwama-unlikely-go-beyond-rhetoric-48324/> [dostęp: 30.02.2019].

<sup>3</sup> Należy zatem bez emocji patrzeć na obustronne groźby wojny, jakie pojawiły się podczas tegorocznych napięć. Tego typu deklaracje należą do „standardowej” retoryki w Nowym Delhi i w Islamabadzie w takich sytuacjach.

I tak na przykład minister kolei Pakistanu groził wojną z Indiami na jesieni tego roku, do czego oczywiście nie doszło.

Por. *Pakistan minister Sheikh Rashid warns of full-blown war with India in October, November*, Business Today, 28.08.2019,

<https://www.businesstoday.in/current/world/pakistan-minister-sheikh-rashid-warns-of-full-blown-war-with-india-in-october-november/story/375858.html> [dostęp: 29.08.2019].

<sup>4</sup> Por np. Rajeswari Pillai Rajagopalan, *New terror attack exposes India's limited options*, Observer Research Foundation, 16.02.2019,

<https://www.orfonline.org/research/new-terror-attack-exposes-india-limited-options/> [dostęp: 20.02.2019].

<sup>5</sup> Por np. Shoab Daniyal, *Pakistan's 'nuclear blackmail ended': What security experts are saying about IAF's Balakot airstrike*, Scroll.in, 26.02.2019,

<https://scroll.in/article/914661/pakistans-nuclear-blackmail-ended-what-security-experts-are-saying-about-iafs-balakot-airstrike> [dostęp: 26.02.2019].

<sup>6</sup> Por. np. Dhruva Jaishankar, *Balakot strike and its aftermath: There is a long history of de-escalatory efforts following India-Pak crises*, Times of India, 28.02.2019,

<https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/toi-edit-page/balakot-strike-and-its-aftermath-there-is-a-long-history-of-de-escalatory-efforts-following-india-pak-crises/> [dostęp: 1.03.2019].

<sup>7</sup> Por. m.in.

Abhijnan Rej, *Modi-fying Kashmir: Unpacking India's Historic Decision to Revoke Kashmir's Autonomy*, The Diplomat, 6.08.2019.

<https://thediplomat.com/2019/08/modi-fying-kashmir-unpacking-indias-historic-decision-to-revoke-kashmirs-autonomy/> [dostęp: 8.08.2019].

A także: Krzysztof Iwanek, *Wpływ zmian w indyjskim Kaszmirze na sytuację międzynarodową*, Biuletyn Ośrodka Badań Azji, nr 30, sierpień 2019, s. 23-32.

<http://www.akademia.mil.pl/publikacje-i-projekty-cbb/detail,nID,5775>.

<sup>8</sup> Por. np. *84 infiltration attempts in Jammu and Kashmir since August 2019*, Economic Times,

<https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/84-infiltration-attempts-in-jammu-and-kashmir-since-august-2019/articleshow/72454900.cms/>.

<sup>9</sup> Manu Pubby, *How India's first air strike in Pakistani territory since 1971 unfolded*, Economic Times, 27.02.2019, <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/how-indias-first-air-strike-in-pakistani-territory-since-1971-unfolded/articleshow/68177109.cms> [dostęp: 28.02.2019].

<sup>10</sup> Por. np. *Napięta sytuacja w Kaszmirze. Jacek Czaputowicz rozmawiał z szefem MSZ Pakistanu*, Polskie Radio 24, 12.08.2019,

<https://www.polskieradio24.pl/5/1222/Artykul/2354060,Napieta-sytuacja-w-Kaszmirze-Jacek-Czaputowicz-rozmawial-z-szefem-MSZ-Pakistanu> [dostęp: 14.08.2019].

<sup>11</sup> Por. np. *Minister spraw zagranicznych Indii z wizytą w Polsce po raz pierwszy od 32 lat*, MSZ, 29.08.2019,

<https://www.gov.pl/web/dyplomacja/minister-spraw-zagranicznych-indii-z-wizyta-w-polsce-po-raz-pierwszy-od-32-och-lat> [dostęp: 1.09.2019].

<sup>12</sup> Por np. Seema Sirohi, *Uncle Sam stood strongly with India at UN's non-meeting on Kashmir*, Economic Times, 20.08.2019,



---

<https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/uncle-sam-stood-strongly-with-india-at-uns-non-meeting-on-kashmir/articleshow/70749229.cms> [dostęp: 22.08.2019].

<sup>13</sup> W gruncie rzeczy ostrzeżenie dostępne obecnie na stronie MSZ pokrywa się z wnioskami z niniejszej sekcji: „Ministerstwo Spraw Zagranicznych odradza podróże, które nie są konieczne do indyjskiego stanu Dżammu i Kaszmir (poza regionem Ladakh). Na terytorium stanu, w tym w Śrinagarze, dochodzić może do zamachów terrorystycznych i starć ze służbami porządkowymi. W zależności od rozwoju sytuacji, władze mogą wprowadzać stan wyjątkowy. Dochodzić może do ograniczeń w transporcie drogowym i lotniczym oraz do przerw w dostarczaniu Internetu i działania sieci komórkowych.”

Por. strona ministerstwa: <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/indie> [dostęp: 24.10.2019].

Por. również ostrzeżenia wydane po napięciach w lutym 2019 r., a także po ogłoszeniu reform w sierpniu 2019 r.:

Ministerstwo Spraw Zagranicznych, *Dżammu-Kaszmir, ostrzeżenie przed podróżą*, 28.02.2019,

[https://newdelhi.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/dzammu\\_kaszmir\\_\\_ostrzezenie\\_przed\\_podroza](https://newdelhi.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/dzammu_kaszmir__ostrzezenie_przed_podroza)

[dostęp: 30.08.2019].

Ministerstwo Spraw Zagranicznych, *Ostrzeżenie dla podróżujących w regionie Dżammu i Kaszmiru*, 6.08.2019,

[https://www.msz.gov.pl/pl/p/newdelhi\\_in\\_a\\_pl/c/MOBILE/aktualnosci/ostrezenie\\_dla\\_podrozujacych\\_w\\_regionie\\_dzammu\\_i\\_kaszmir](https://www.msz.gov.pl/pl/p/newdelhi_in_a_pl/c/MOBILE/aktualnosci/ostrezenie_dla_podrozujacych_w_regionie_dzammu_i_kaszmir) [dostęp: 30.08.2019].

<sup>14</sup> Informacje zawarte w tej tabelce zostały zebrane na podstawie różnych źródeł prasowych (zbyt licznych, by je tu wymieniść), a także kompilacji na stronie South Asia Terrorism Portal (<https://www.satp.org/>), którą warto polecić jako źródło historii tych organizacji w ostatnich latach.

<sup>15</sup> Khalid Shah, *Post Pulwama attack: 10 questions for the government*, Observer Research Foundation, 16.02.2019,

<https://www.orfonline.org/expert-speak/post-pulwama-attack-10-questions-for-the-government-48250/>

[dostęp: 14.09.2019].

<sup>16</sup> Pierwszy znany autorowi wyjątek stanowi biuro Kiribati Club. Oferuje ono przejazd drogą lądową z Delhi do Śrinagaru, zwiedzanie miasta (nocleg na jeziorze i rejs łodzią po jeziorze Dal, a także wizytę w ogrodach), a następnie dalszy przejazd do Kargilu, a stamtąd do Leh (w Ladakhu). Należy wskazać, że taka trasa powoduje potencjalne niebezpieczeństwa nie tylko ze względu na pobyt w Śrinagarze, ale także przejazd trasą Śrinagar-Kargil. Kargil ma strategiczne położenie w górach oddzielających terytoria kontrolowane przez Indie i Pakistanu i w 1999 r. był obszarem wojny między tymi państwami.

<https://www.kiribaticlub.pl/wyprawa/48/tramping-wyprawa-podroz-wycieczka-ladakh-indie-delhi-amritsar-srinagar-leh-himalaje-dolina-nubry-rafting-tso-mori-waranasi-varanasi-ganges-taj-mahal-agra-.html> [dostęp: 20.10.2019].

Drugi wyjątek to trasa oferowana przez Rainbow Tours. Na odcinku kaszmirskim wydaje się ona identyczna do powyższej trasy Kiribati Club z tą różnicą, że oferowany jest przelot z Delhi do Śrinagaru, a nie przejazd.

<https://r.pl/wycieczka/w-krainie-wysokich-przelecy/zakwaterowanie-inw?data=20200519>

[dostęp: 20.10.2019].

Trzeci znany autorowi wyjątek to biuro Kontynenty, które tak jak powyższe oferuje przelot z Delhi do Śrinagaru, a następnie przejazd do Kargilu (różnica między dwoma poniższymi wariantami polega tylko na długości zwiedzania Ladakhu, odcinek kaszmirski jest taki sam).

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_indie\\_ladakh\\_kaszmir](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_indie_ladakh_kaszmir)

[dostęp: 20.10.2019].

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_himalaje-Ladakh-Zanskar-Kaszmir](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_himalaje-Ladakh-Zanskar-Kaszmir)

[dostęp: 20.10.2019].

Trzeci typ wycieczki obejmuje Ladakh (w tym Zanskar), ale bez Kaszmiru właściwego, z trasą omijającą Śrinagar od południa (poprzez Manali), a więc dotąd bezpieczną od zagrożenia terrorystycznego.

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_indie\\_ladakh\\_maly\\_tybet](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_indie_ladakh_maly_tybet)

[dostęp: 20.10.2019].

Informacje zebrano na podstawie stron internetowych czołowych biur z opisami wycieczek (pozostałe czołowe biura nie oferują wycieczek objazdowych do Indii, wyjazdy pobytowe nie były brane pod uwagę, gdyż nigdy nie dotyczą tego regionu):

LOGOSTOUR

<https://logostour.pl/kraje/indie> [dostęp: 18.10.2019].

<https://logostour.pl/bhu-indie19?term=11539> [dostęp: 18.10.2019].

<https://logostour.pl/indie-nepal-15-dni-wycieczka-2020?term=13445> [dostęp: 18.10.2019].

<https://logostour.pl/indie-16dni-19?term=13459> [dostęp: 19.10.2019].

<https://logostour.pl/indie-nepal-22-dni-wycieczka-2020?term=13451> [dostęp: 19.10.2019].

<https://logostour.pl/indie-dla-koneserow-wyprawa-2020?term=11086> [dostęp: 19.10.2019].

<https://logostour.pl/ind-pln-wsch19?term=11448> [dostęp: 19.10.2019].

KIRIBATI:

<https://www.kiribaticlub.pl/wyprawa/91/wyprawa-indie-wycieczka-podroz-taj-mahal-delhi-jaipur-goa-waranasi.html> [dostęp: 19.10.2019].

<https://www.kiribaticlub.pl/wyprawa/330/indie-kerala-herbata.html> [dostęp: 19.10.2019].

<https://www.kiribaticlub.pl/wyprawa/165/joga-indie-rishikesh-goa-wyprawa-wyjazd-wycieczka.html> [dostęp: 19.10.2019].

<https://www.kiribaticlub.pl/wyprawa/48/tramping-wyprawa-podroz-wycieczka-ladakh-indie-delhi-amritsar-srinagar-leh-himalaje-dolina-nubry-rafting-tso-mori-waranasi-waranasi-ganges-taj-mahal-agra.html> [dostęp: 19.10.2019].

<https://www.kiribaticlub.pl/wyprawa/92/wyprawa-indie-nepal-wycieczka-podroz-taj-mahal-delhi-agra-goa-waranasi-katmandu.html> [dostęp: 19.10.2019].

ITAKA

<https://www.itaka.pl/nasze-kierunki/indie.html> [dostęp: 19.10.2019].

<https://www.itaka.pl/wycieczki/indie/kolory-indii,DELKLOT.html> [dostęp: 19.10.2019].

<https://www.itaka.pl/wycieczki/indie/co-kryje-ranthambore,DELTYGR.html> [dostęp: 19.10.2019].

<https://www.itaka.pl/wycieczki/indie/radzastan-maharadzow,DELRLOT.html> [dostęp: 19.10.2019].

<https://www.itaka.pl/wycieczki/indie/w-krainie-tysiaca-bogow,MLEKERA.html> [dostęp: 19.10.2019].

<https://www.itaka.pl/wycieczki/indie/kolory-indii-i-tajemnice-tamilnadu,DELTAMI.html> [dostęp: 19.10.2019].

<https://www.itaka.pl/wycieczki/indie/indie-i-sri-lanka,BOMSRIL.html> [dostęp: 19.10.2019].

LOGOS TRAVEL MAREK ŚLIWKA:

<https://wyprawy.pl/pl-PL/oferta/indie-joga-i-ajurweda,1156.html> [dostęp: 20.10.2019].

<https://wyprawy.pl/pl-PL/oferta/-indie-nepal-,1209.html> [dostęp: 20.10.2019].

<https://wyprawy.pl/pl-PL/oferta/indie-dla-wybrednych,1020.html> [dostęp: 20.10.2019].

<https://wyprawy.pl/pl-PL/oferta/indie-poludniowe-wraz-z-adzanta-i-ellora,1036.html> [dostęp: 20.10.2019].

RAINBOW TOURS:

<https://r.pl/wycieczka/zloty-trojkat-i-bollywood/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/zloty-trojkat-z-wypoczynkiem-na-go/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/od-wybrzeza-go-po-pustynie-radzastanu/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/kolory-pustynnych-miast/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/herbata-u-radzy-czy-kawa-u-szejka/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/w-milosnych-objeciach/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/kolorowe-indie-bajeczne-malediwy/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/w-krainie-wysokich-przeleczy/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/dzikie-i-zmyslowe/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/slady-tygrysich-lap-na-piasku-z-wypoczynkiem-na-go/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/zloty-trojkat-i-plaze-go/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/slodki-zapach-kardamonu/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/tamil-nadu-i-kerala-cos-dla-ducha-cos-dla-ciala-z-wypoczynkiem-na-go/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/zloty-trojkat-i-swiatynie-tamilnadu/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://r.pl/wycieczka/sri-lanka-i-indie-poludniowe-na-styku-dwoch-kultur/> [dostęp: 21.10.2019].

ALMATUR

[https://www.almatur.pl/indie-piec-perel-indii\\_\\_KEEI~PIEC\\_PEREL\\_INDII\\_PAX\\_WG\\_PROGRAMU\\_\\_lato.html](https://www.almatur.pl/indie-piec-perel-indii__KEEI~PIEC_PEREL_INDII_PAX_WG_PROGRAMU__lato.html) [dostęp: 21.10.2019].

[https://www.almatur.pl/nepal-bhutan-indie-cztery-himalajskie-swiaty\\_\\_KEGB~CZTERY\\_HIMALAJSKIE\\_SWIATY\\_PAX\\_WG\\_PROGRAMU\\_\\_lato.html](https://www.almatur.pl/nepal-bhutan-indie-cztery-himalajskie-swiaty__KEGB~CZTERY_HIMALAJSKIE_SWIATY_PAX_WG_PROGRAMU__lato.html) [dostęp: 21.10.2019].

HORYZONTY

---

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_namaste\\_indie\\_nepal\\_goa](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_namaste_indie_nepal_goa) [dostęp: 21.10.2019].

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_indie\\_poludniowe\\_pieprz](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_indie_poludniowe_pieprz) [dostęp: 21.10.2019].

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_indie\\_poludniowe\\_skalne\\_swiatynie](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_indie_poludniowe_skalne_swiatynie) [dostęp: 21.10.2019].

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_indie\\_radzastan](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_indie_radzastan) [dostęp: 21.10.2019].

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_indie\\_polnocne\\_radzastan](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_indie_polnocne_radzastan) [dostęp: 21.10.2019].

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_indie\\_agra\\_taj\\_mahal\\_varanasi](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_indie_agra_taj_mahal_varanasi) [dostęp: 21.10.2019].

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_indie\\_ladakh\\_maly\\_tybet](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_indie_ladakh_maly_tybet) [dostęp: 21.10.2019].

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_indie\\_ladakh\\_kaszmir](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_indie_ladakh_kaszmir) [dostęp: 21.10.2019].

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_himalaje\\_indie\\_ksiestwa\\_spiti\\_kinnaur](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_himalaje_indie_ksiestwa_spiti_kinnaur) [dostęp: 21.10.2019].

[https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka\\_objazdowa\\_himalaje-Ladakh-Zanskar-Kaszmir](https://www.horyzonty.pl/oferta/kontynenty/wycieczka_objazdowa_himalaje-Ladakh-Zanskar-Kaszmir) [dostęp: 21.10.2019].

ECCO TRAVEL

<https://www.eccotravel.eu/egzotyczne-wyprawy/indie/indie-indie-w-pigulce> [dostęp: 21.10.2019].

<https://www.eccotravel.eu/indie/indie-zloty-trojkat-z-tygrysem/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://www.eccotravel.eu/egzotyczne-wyprawy/indie/indie-w-pigulce-varanasi/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://www.eccotravel.eu/egzotyczne-wyprawy/indie/klasyczne-indie/> [dostęp: 21.10.2019].

<https://www.eccotravel.eu/egzotyczne-wyprawy/indie/indie-i-emiraty-arabskie-w-pigulce/>

[dostęp: 21.10.2019].

<sup>17</sup> Por. np. *Tysiące podróżnych koczuje na lotnisku w Bangkoku. Powodem incydent zbrojny w regionie*, Radio Zet, 28.02.2019,

<https://wiadomosci.radiozet.pl/Swiat/Tajlandia-tysiace-podroznych-zablokowanych-na-lotnisku-w-Bangkoku> [dostęp: 1.03.2019].

<sup>18</sup> Por. np. Kyunghie Park, Anurag Kotoky, *Flights Canceled as India-Pakistan Conflict Closes Airspace*, Bloomberg, 27.02.2019

<https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-02-27/india-and-pakistan-airspace-closure-forces-flight-diversions> [dostęp: 1.03.2019].

<sup>19</sup> Na przykład w czerwcu br., przy okazji piątego przedłużenia zamknięcia przestrzeni powietrznej, pakistański sekretarz ds. lotnictwa Shahrukh Nusrat stwierdził, że przestrzeń zostanie otwarta, jeśli Nowe Delhi dokona deeskalacji i wycofa samoloty bojowe z bliższych Pakistanowi pozycji.

Por. np. *Pakistan extends till Jul 26 its airspace ban along eastern border with India*, Economic Times, 12.06.2019, [http://economictimes.indiatimes.com/articleshow/70188801.cms?utm\\_source=contentofinterest&utm\\_medium=ext&utm\\_campaign=cppst](http://economictimes.indiatimes.com/articleshow/70188801.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=ext&utm_campaign=cppst) [dostęp: 20.09.2019].

Co do reakcji Pakistanu na zmiany konstytucyjne w Indiach – reakcji rozumianych jako groźby zamknięcia przestrzeni – por. np:

Ashfaq Ahmed, *No final decision yet on complete closure of Pakistani airspace to India, says Foreign Minister Qureshi*, Gulf News, 28.08.2019,

<https://gulfnews.com/world/asia/pakistan/no-final-decision-yet-on-complete-closure-of-pakistani-airspace-to-india-says-foreign-minister-qureshi-1.66051518> [dostęp: 20.09.2019].

<sup>20</sup> Tak uważa m.in. p. Kartik Bommakanti z Observer Research Foundation, rozmowa w dniu 24.06.2019.

<sup>21</sup> Por. np. *Pakistan repeats threat to close airspace for Indian airlines*, Khaleej Times, 1.09.2019,

<https://www.khaleejtimes.com/international/pakistan/pakistan-repeats-threat-to-close-airspace-for-indian-airlines> [dostęp: 20.09.2019].

<sup>22</sup> Kartik Bommakanti z Observer Research Foundation, rozmowa w dniu 24.06.2019, Dhruva Jaishankar z Brookings India.

<sup>23</sup> Abhijnan Rej, rozmowa w dniu 24.06.2019.

<sup>24</sup> Kabir Taneja, *By striking terrorists in Pakistan, India has changed the ground rules in South Asia*, Observer Research Foundation, 6.03.2019, <https://www.orfonline.org/research/by-striking-terrorists-in-pakistan-india-has-changed-the-ground-rules-in-south-asia-48779/> [dostęp: 10.03.2019].

<sup>25</sup> Dhruva Jaishankar z Brookings India, rozmowa w dniu 27.06.2019.

<sup>26</sup> Według badań opinii publicznej nalot na Balakot odegrał rolę w ratowaniu popularności partii rządzącej tylko w kolejnych miesiącach po napięciach, ale już nie później, podczas samej kampanii wyborczej. Por np. *Balakot air strike, 10% quota and farmers' scheme gave Modi govt a boost: survey*, The Hindu, 1.04.2019, <https://www.thehindu.com/elections/lok-sabha-2019/higher-support-for-modi-government-following-recent-decisions-survey/article26735746.ece> [dostęp: 20.09.2019].

<sup>27</sup> Kartik Bommakanti z Observer Research Foundation, rozmowa w dniu 24.06.2019, Dhruva Jaishankar z Brookings India, rozmowa w dniu 27.06.2019, Meena Singh-Roy, IDSA rozmowa w dniu 24.06.2019.